

الگوی تأثیر قلب بر سامانه تفکر از منظر روایات بر اساس روش داده بنیاد

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۹/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۳/۲۹

نفسه آذربایجانی^۱
رضا شکرانی^۲
سید مهدی لطفی^۳

چکیده

تفکر از ارکان اساسی دین اسلام است و آیات و روایات فراوانی درباره آن وجود دارد. پژوهش‌هایی که تاکنون درباره تفکر در روایات انجام گرفته، مبتنی بر بررسی بخشی از روایات و دسته‌بندی موضوعی آن‌ها بوده و تنها گوشه‌ای از جنبه‌های تفکر را به عنوان یک موضوع مستقل، ارائه داده‌اند؛ اما آنچه از بررسی سامان‌مند و نه موضوعی کلیه روایات در بردارنده ریشه «فکر» - که بیش از هزار حدیث است - به دست آمد، حاکی از آن است که تفکر، یک فرایند مستقل و درون‌زا نیست، بلکه تفکر همانند یک سیستم عمل می‌نماید؛ یعنی دارای اجزای مختلفی چون قلب، عقل، علم و... بوده و تقویت یا تضعیف هر یک از اجزای این سیستم بر کل فرایند تفکر و یا بخشی از آن تأثیرگذار است. پژوهش حاضر با توجه به این رویکرد سیستمی، تأثیر حالات قلب بر تقویت و تضعیف تفکر را بررسی نموده و تحلیل روایات در آن به کمک استراتژی داده بنیاد یا گراندد تئوری انجام شده است. نتیجه حاصل از این تحقیق، ارائه مدلی است که بر اساس آن می‌توان به نحوه کارآمدسازی سامانه تفکر، با توجه به عوامل و شرایطی که قلب را تقویت یا تضعیف نموده و با تفکر نیز مرتبط است، پی برد.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول) (azarbayejani.n@gmail.com).

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (shokrani.r@gmail.com).

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (mhdlotfi@yahoo.com).

کلیدواژه‌ها: سامانه تفکر، تفکر، حالات قلب، روایات اهل بیت علیهم‌السلام، روش داده بنیاد.

۱. مقدمه

تفکر و گزاره‌های مرتبط با آن از موضوعات اصلی در قرآن و حدیث است. در قرآن هیچ‌جا بارریشه «فکر» و مشتقات آن آمده و در روایات شیعی موجود در نرم افزار جامع الاحادیث نور، با حذف موارد تکراری، بیش از هزار بار واژه فکر و مشتقات آن به کار رفته است و با در نظر گرفتن روایاتی که حاوی واژگان مرتبط با تفکر هستند (مانند قلب، عقل، علم و ذکر، حکمت و ...)، تعداد آن بیش از ده هزار روایت می‌گردد. این حجم بالای روایت نشان دهنده اهمیت ویژه‌ای است که دو منبع اسلام، یعنی قرآن و حدیث برای این موضوع قایل هستند. با مطالعه و گونه‌شناسی^۴ یکایک این روایات، مشخص شد که آن‌ها تنها به مدح و ستایش و بیان جایگاه رفیع تفکر در اسلام اختصاص ندارد و بیش از آن، به ارائه مبانی، مؤلفه‌ها و اصول تفکر از منظر اسلام و چگونگی تقویت و رشد این قوای بسیار مهم می‌پردازد که در درجه اول، برای رسیدن انسان به کمال و قرب الهی از آن‌ها بهره‌برداری می‌شود و در مراحل بعد، چگونگی استفاده از این قوه برای ساماندهی امور دنیوی مطمح نظر است.

پژوهش‌هایی که تا کنون درباره تفکر بر اساس روایات انجام شده - چنان‌که در پیشینه بحث در ادامه همین مقاله خواهد آمد - اولاً تعدادی محدود بوده و ثانیاً اکثر آن‌ها تنها بر روی روایات نهج البلاغه و یا تعداد محدودی از روایات انجام شده و تا کنون تلاشی برای جمع‌آوری و احصای تمامی روایات و بررسی جامع و نظام‌مند آن‌ها شکل نگرفته است. علاوه بر آن، در همین پژوهش‌های موجود نیز تنها به بررسی و دسته‌بندی درون موضوعی روایات تفکر پرداخته شده و دیگر مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تقویت و تضعیف تفکر بررسی نشده‌اند.

بر اساس حجم انبوه این روایات و با توجه به اهمیت بسیار زیاد تفکر، این سؤال مطرح است که آیا می‌توان به عرضه سامان‌مند روایات تفکر و ارائه افق‌های جدید فهم، با بهره‌گیری از آن‌ها پرداخت؟ لازم به ذکر است که منظور از بررسی سامان‌مند تفکر، بررسی لغات مترادف و هم مفهوم با فکر یا تشکیل خانواده حدیث آن نیست، بلکه منظور بررسی مؤلفه‌هایی است که در فرایند تفکر وارد شده و بر یکدیگر تأثیر و تأثر دارند.

با بررسی و تحلیل دقیق روایات تفکر مشخص شد، تفکر عملی نیست که در خلأ و بدون

۴. از گونه‌شناسی تعاریف مختلفی ارائه شده است، اما منظور نویسندگان مقاله از گونه‌شناسی بررسی گزاره‌های مختلف درباره یک موضوع و شناخت نوع معرفتی که هر گزاره ارائه می‌نماید و تفاوت آن با سایر گزاره‌ها است.

تأثیر از هرگونه عاملی بتواند رخ دهد، بلکه تفکر همانند سامانه‌ای است که دارای اجزائی بوده و فرایند تفکر در این سامانه با دخالت مستقیم و غیر مستقیم اجزای مختلفی چون عقل، قلب، علم و... شکل می‌گیرد؛ به گونه‌ای که در صورت اخلاص در هر یک از اجزای سامانه، کل فرایند تفکر دچار اشکال شده و تقویت هر یک از اجزا می‌تواند با تفصیل مختلفی، بر کل سامانه و یا بخشی از آن تأثیرگذار باشد.

نگاه نظام مند و سامانه‌ای به تفکر، دارای این ویژگی است که در بسیاری از مواقع برای رفع مشکلات فکری و یا به منظور بهبود و تقویت قدرت تفکر باید به تصحیح یا تقویت امری پرداخت که شاید در بادی امر نتوان ارتباط مستقیمی بین آن امر و تفکر متصور شد. مبنای این تحقیق، عملکرد سامانه‌ای تفکر بوده و اجزای مهم این سامانه قلب، عقل، فکر، علم، ذکر، حکمت، وعظ، عبرت، نظر و بصیرت است که روایات فراوانی درباره آن‌ها وجود دارد.

از سوی دیگر، برای تحلیل این حجم از روایات نیاز به استراتژی مدون و تأیید شده‌ای است که بتوان بر اساس آن گام به گام پیش رفته و با بهره‌گیری از روایات به عنوان داده‌های خام، به یک نظریه در رابطه با آن‌ها دست یافت. استراتژی پژوهشی داده بنیاد یکی از انواع روش تحلیل کیفی داده‌هاست که هدف آن تولید نظریه و مدل از داده‌های خام اولیه بوده و کار بست آن برای تحلیل و تولید نظریه از روایاتی که حجم بالایی دارد، می‌تواند مفید و مثمر ثمر باشد. استفاده از این روش تحلیل در روایات، بدیع و نوآمد بوده و با توجه به کارایی بالای آن برای ارائه نظریه، این مقاله می‌تواند به عنوان نمونه‌ای مناسب برای ارائه پژوهش‌های بیشتر در این زمینه محسوب شود.

در پژوهش حاضر، ابتدا حالات مثبت و منفی قلب - که با سامانه تفکر مرتبط است - مشخص شده و سپس تمامی عوامل و نتایج این حالات به عنوان داده‌های اولیه استراتژی داده بنیاد استخراج گردیده است. سپس با اعمال مراحل مختلف در این استراتژی که همان کدگذاری باز، محوری و انتخابی است دو الگوی تقویت و تضعیف سامانه تفکر ارائه شده و در نهایت، با ترکیب این دو الگو، الگوی کارآمدی سامانه تفکر با توجه به نقش قلب در آن، به دست آمده است.^۵

۵. این مقاله بخشی از پایان نامه دکتری با نام «تبیین و تحلیل سامانه تفکر بر مبنای روایات» است که در آن به شکل سیستمی و نظام مند به روایات نگریسته و سامانه‌ای بودن فرایند تفکر در آن اثبات شده و سپس با بررسی تک تک اجزای سامانه تفکر، به تشریح جایگاه و نقش هر یک از این اجزا در سامانه و نحوه ارتباط آن‌ها با یکدیگر پرداخته است. قلب به عنوان اصلی‌ترین جزء سامانه تفکر نقش بسزایی در سامانه ایفا نموده است. در این مقاله راهکارهای

از فواید دیگر بررسی روایات به صورت سامان مند آن است که روایات ضعیف‌السند در درون ارکانی از سامانه که قوام خود را بر اساس روایات صحیح پیدا نموده‌اند، قابل توجه و باز خوانی می‌گردد. یعنی برای مثال اگر بر اساس مجموعه‌ای از روایات مشخص شود که برخی از خوراکی‌ها موجب نورانیت قلب و در نتیجه تقویت سامانه تفکر می‌شود به علم اجمالی در می‌یابیم که باید نسبت به آن دسته از خوراکی‌ها و صحت و سقم روایات وارد در این زمینه بررسی بیشتری انجام شود ولی به دلالت روایات صحیحی که در این مجموعه روایات وجود دارد خللی وارد نمی‌شود. از این منظر مشکل ضعف اعتبار کتاب‌هایی همچون *غرر الحکم*، *عوالی اللثالی* و ... بر طرف می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های بسیاری به مبحث تفکر و همچنین موضوع قلب از منظر قرآن پرداخته و پژوهش‌های محدودی نیز در این رابطه از منظر روایات وجود دارد. اما آنچه مغفول مانده، بررسی این مباحث از منظر تمامی روایات اهل بیت علیهم‌السلام (و نه یک کتاب خاص یا روایات یک امام) و به ویژه بررسی سامان مند و نظام مند تفکر از منظر روایات و تشکیل یک سامانه در این رابطه و بررسی چگونگی ارتباط اجزای سامانه تفکر با یکدیگر است. نقطه متمایز کننده این تحقیق با دیگر پژوهش‌های موجود در این زمینه، علاوه بر نشان دادن ارتباط وثیق قلب و فکر، ارائه الگویی است که در آن بر مبنای روایات، راهکارهای

کارآمدی سامانه تفکر با توجه به نقش قلب در این سامانه بررسی شده است.

۶. الف) تفکر: باباپور و اسفندیار (۱۳۹۲) در مقاله «معناشناسی واژگان عقل و تفکر در ارتباط با مفهوم فطرت در قرآن»؛ سلیمانی دهنه‌سری (۱۳۹۲) در پایان‌نامه «موارد و غایات تفکر از منظر نهج البلاغه»؛ اکبری (۱۳۹۱) در پایان‌نامه «شیوه‌های آموزش بر پایه تفکر در نهج البلاغه»؛ صادقی و نصرتی (۱۳۹۰)؛ در مقاله «الگوی تفکر قرآنی بر اساس معناشناسی هم‌زمانی واژه فکر»؛ تفتی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه «بررسی ابعاد تفکر از منظر دین اسلام و تأثیر آن در تربیت دینی»؛ دستواره (۱۳۹۰) در پایان‌نامه «بررسی زمینه رشد تفکر و تعقل از منظر نهج البلاغه»؛ امیری (۱۳۸۷) در پایان‌نامه «بررسی قلمرو و ترابط معناشناسی تدبیر، تفقه، تعقل و تفکر در قرآن» و ...

ب) قلب: حسینی، نصرتی و قائمی نیا (۱۳۹۵) در مقاله «کارکردهای معرفتی قلب از دیدگاه علامه طباطبایی»؛ نصرتی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه «معناشناسی شناختی قلب در قرآن»؛ پناهی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه «بررسی ویژگی‌های قلب در مناجات خمسہ عشر»؛ سلیمانی (۱۳۹۰) در مقاله «آرامش قلب از منظر قرآن»؛ فرنگ (۱۳۹۰) در پایان‌نامه «امراض قلب و راه‌های درمان آن از دیدگاه قرآن کریم»؛ کوهساری (۱۳۹۰) در مقاله «حجاب قلب در قرآن و روایات»؛ حمیدی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه «طبع قلب از دیدگاه قرآن و روایات»؛ نعیم امینی (۱۳۸۸) در پایان‌نامه «معناشناسی قلب در قرآن»؛ رستمی زاد (۱۳۷۹) در مقاله «رابطه فکر و قلب با فهم قرآن»؛ مظلوم (۱۳۷۳) در پایان‌نامه «قلب سلیم در صحیفه سجاده» و ...

کارآمدی سامانه تفکر به وسیله ایجاد و تقویت حالات مثبت و جلوگیری از ایجاد حالات منفی در قلب، ارائه شده است.

نیز چنان که اشاره شد، انجام مطالعات حدیثی با روش داده بنیاد یا گراند تئوری، بدیع و نوآمد است و تنها به تعداد محدودی مقاله - که بیشتر بر روی نهج البلاغه انجام گرفته - خلاصه می شود^۷ که آن هم به منظور ارائه نظریات در حوزه مدیریت بوده و تحقیق قابل توجهی با این روش و با هدف استخراج نظام مند نظریات حدیثی صورت نگرفته است. از آنجا که هدف این روش ایجاد و تولید نظریه و مدل از داده‌ها و اطلاعات خام اولیه و بدون داشتن پیش فرض است، روش مناسبی برای کشف نظریات مختلف در حوزه‌های حدیثی محسوب شده و این مقاله گامی در جهت نیل به این هدف است.

۳. مفهوم‌شناسی

۳-۱- تفکر

ریشه فاء و کاف وراء به معنای رفت و برگشت قلب در یک موضوع است. هنگامی می‌گویند کسی تفکر نمود که قلبش در موضوعی برای گرفتن نتیجه‌ای رفت و برگشت نماید.^۸ همچنین به کار گرفتن اندیشه درباره چیزی را فکر گویند.^۹ فکر نیرویی است پویا و پیاپی که آدمی را از علم به معلوم می‌رساند و به آن می‌پردازد و تفکر کوشش و جولان آن نیرو به اقتضای عقل و خرد است و این نیرو ویژه انسان است و در حیوان نیست، و تنها هنگامی به آن تفکر گفته می‌شود که صورتی از آن در خاطر و قلب انسان حاصل گردد.^{۱۰} تفکر به معنای تأمل، تردد، تصرف و حرکت قلب، با نظر نمودن در مقدمات و دلایل، برای رسیدن به مطلوب و حقیقت شیء است.^{۱۱}

۷. عبدی و توکل (۱۳۹۵) در مقاله «مفهوم پردازی مدیریت جهادی در پرتو آموزه‌های نهج البلاغه»؛ رازینی و عزیزی (۱۳۹۴) در مقاله «طراحی الگوی تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی»؛ محمدی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «مفهوم پردازی معنویت سازمانی از منظر نهج البلاغه»؛ آلاشتی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله «الگوی انگیزش انسان در سازمان از دیدگاه قرآن کریم»؛ اسدی فرد (۱۳۹۲) در مقاله «تبیین مفهوم شادی در مدیریت اسلامی»؛ مهرابی و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله «معرفی روش شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی»؛ دانایی فرد و مؤمنی (۱۳۸۷) در مقاله «تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امام علی (ع) و ...»

۸. معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۴۶.

۹. لسان العرب، ج ۵، ص ۶۵.

۱۰. مفردات الفاظ قرآن، ص ۶۴۳.

۱۱. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۹، ص ۱۲۶.

۲-۳. قلب

ریشه قاف و لام و باء دارای دو معنا است: یکی خالص و شریف‌ترین قسمت هر چیزی و دیگر، برگرداندن چیزی از جهتی به جهت دیگر. براساس معنای اول می‌توان قلب انسان و غیرانسان را مثال زد که به این جهت قلب نامگذاری شده که خالص‌ترین و رفیع‌ترین چیز در انسان است.^{۱۲} قلب چیزی یعنی برگرداندن و وارونه نمودن آن چیز از سویی و رویی به سویی و رویی دیگر. درباره قلب انسان گفته‌اند که به سبب تغییر و دگرگونی حالاتش چنین نامیده شده و از واژه و مفهوم قلب به آن دسته معانی که اختصاص به روح و علم و شجاعت و غیر این‌ها دارد تعبیر می‌شود.^{۱۳} قلب مادی ظاهری، عضوی از بدن است که مایه حرکت و حیات است و قلب روحانی باطنی، روح مجرد متعلق به قلب بدنی است و با آن حرکت حیات و عمل محقق می‌شود و این روح همان نفس ناطقه مدرکه مریده است.^{۱۴}

۳-۳. سامانه

سامانه یا سیستم - که از واژه پارسی سامان به معنای نظم و ترتیب گرفته شده است - «مجموعه‌ای از اجزاء و عناصر در حال کنش و واکنش متقابل است که براساس برنامه‌ای خاص، یک هدف مشخص را تحقق می‌بخشد».^{۱۵}

۴-۳. نظریه سیستم‌ها^{۱۶}

نظریه‌ای جامع و کل‌نگر است. از نظر راسل ایکاف «سیستم مجموعه‌ای از چند عنصر است که دارای سه شرط باشد: الف) هر عنصر بر رفتار و ویژگی‌های کل سیستم مؤثر باشد؛ ب) بین عناصر، تأثیر متقابل وجود داشته باشد؛ ج) هر زیرمجموعه‌ای که از عناصر تشکیل شود، رفتار کل سیستم مؤثر است و این تأثیر بستگی به حداقل یک زیرمجموعه دیگر از سیستم دارد».^{۱۷}

در دیدگاه سیستمی «کل» براساس اجزای تشکیل دهنده بررسی می‌شود. این تفاوت اصلی دیدگاه سیستمی با دیدگاه جزئی‌نگر است؛ زیرا در دیدگاه جزئی‌نگر، مؤلفه‌های

۱۲. معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۱۷.

۱۳. مفردات الفاظ قرآن، ص ۶۸۱.

۱۴. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۹، ص ۳۰۴.

۱۵. مدیریت عمومی، ص ۱۲۰.

16. systems theory.

۱۷. موضوع‌شناسی ربا در پدیده‌ای به نام بانک با رویکرد سیستمی، ص ۲۱.

مجموعه به شاخه‌های جزئی‌تر تقسیم می‌شوند و هر یک از اجزا به تنهایی بررسی و مطالعه می‌شوند، اما در نگاه سیستمی نوعی مجموعه‌نگری و کل‌نگری حاکم است.^{۱۸}

۳-۵. سامانه تفکر

مجموعه‌ای نظام‌مند است که از اجزای اصلی چون قلب، عقل، فکر، علم، حکمت، عبرت، بصیرت، نظر و ذکر و اجزای فرعی چون فهم، عرف، درک، حفظ و... تشکیل شده و فرایند تفکر در آن، با دخالت مستقیم و غیر مستقیم این اجزا شکل گرفته و ورودی علم ابتدایی در آن طی این فرایند تبدیل به معلوم یا علم ثانویه می‌گردد و در صورتی که این فرایند به شکل مطلوب و صحیحی رخ دهد، خروجی سامانه منطبق با حق و حقیقت خواهد بود. از آنجا که در یک سیستم عملکرد هر جزء بر عملکرد کلی سیستم تأثیرگذار است، اخلال در هر یک از اجزای سامانه، کل فرایند تفکر را دچار اشکال نموده و تقویت هر یک از اجزا می‌تواند با تفصیل مختلفی بر عملکرد کل سامانه تأثیرگذار باشد.

۴. روش تحقیق

این پژوهش از بُعد ماهیت، تحقیقی بنیادی، از بعد هدف، تحقیقی اکتشافی و از بعد نوع داده، تحقیقی کیفی به شمار آمده و جهت تحلیل داده‌ها در آن از استراتژی پژوهشی داده بنیاد یا گراندد تئوری^{۱۹} استفاده شده است.

هدف این راهبرد، پررنگ کردن رویکرد استقرایی در پژوهش است؛ چرا که در پی تولید و ایجاد نظریه از طریق داده‌های موجود بوده و به دنبال بررسی ادبیات پژوهش و سپس آزمون نظریه تدوین شده، که اکنون در مجامع دانشگاهی رویکرد غالب است، نیست.^{۲۰} استراوس و کوربین که خود مبدع این روش بوده‌اند آن را این گونه تعریف می‌کنند:

تئوری مفهوم سازی بنیادی، نوعی استراتژی کیفی است که برای تدوین تئوری در مورد یک پدیده به صورت استقرایی، مجموعه‌ای سیستماتیک از رویه‌ها را به کار می‌برد.^{۲۱}

در مقاله‌ای که توسط مهربی و همکاران و تحت عنوان «معرفی روش شناسی نظریه داده

۱۸. پویایی‌های سیستم، ص ۳۰-۳۱.

19. Grounded theory.

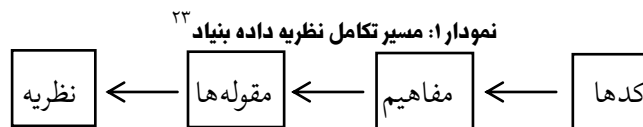
۲۰. «تئوری پردازی با استفاده از رویکرد استقرایی، استراتژی مفهوم سازی تئوری بنیاد»، ص ۵۷.

۲۱. «روش شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع»، ص ۳۰.

بنیاد برای تحقیقات اسلامی» نگاشته شده، مناسب بودن این روش برای تحلیل داده‌های حدیثی به اثبات رسیده است. او درباره این روش می‌نویسد:

این استراتژی با شکستن قالب‌های محدود گذشته - که غالباً به آزمون نظریه‌های مستفاد از قیاس اکتفا می‌کرد - خود به نظریه‌سازی می‌پردازد. این ویژگی موجب شده است که استراتژی پژوهشی داده بنیاد با تحقیقات اسلامی سنخیت بیشتری داشته باشد؛ زیرا تحمیل پیش‌فرض‌های محقق بر متون اسلامی و تفسیر به رأی آن‌ها برای انطباق با نظریه‌های برخاسته از رویکردهای تجربی و مادی، به شدت از سوی اندیشمندان مسلمان مورد نکوهش واقع شده است.^{۲۲}

برای رسیدن به یک نظریه در استراتژی داده بنیاد باید از یک روند سازماندهی داده‌ها استفاده کرد که به آن کدگذاری می‌گویند. شکل زیر مسیر کلی دست‌یابی به نظریه از داده‌های اولیه را نشان می‌دهد.

۱-۴. مراحل کدگذاری در نظریه داده بنیاد

۱-۴.۱-۴. کدگذاری باز^{۲۴}

در این مرحله مفهوم‌ها از داده‌های اولیه که در این پژوهش احادیث هستند، به دست آمده و سپس مفاهیم تبدیل به مقوله‌ها می‌شوند. به عبارت دیگر: «در این مرحله، ابتدا براساس روش مرسوم در نظریه پردازی داده بنیاد به هر یک از داده‌ها، عنوان یا برچسب‌هایی داده می‌شود. این عنوان - که اصطلاحاً به آن کد گفته می‌شود - باید گویای محتوای داده‌ها باشد، به طوری که پژوهش‌گر و خواننده با مشاهده این عنوان تا حدود زیادی به مفهوم جملات پی ببرند»^{۲۵} مثلاً در مورد احادیث محتوای هر حدیث به یک عنوان که گویای مفاد آن حدیث

۲۲. «معرفی روش‌شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی»، ص ۲۴.

۲۳. «تئوری پردازی با استفاده از رویکرد استقرایی، استراتژی مفهوم سازی تئوری بنیاد»، ص ۶۰.

24. Open Coding.

25. Qualitative data analysis: a sourcebook of new methods, p 51.

باشد، تبدیل می‌شود.

گام بعدی کدگذاری باز، به تولید مقوله‌ها از طریق مقایسه و ترکیب مفاهیم مربوط است. در این مرحله از تجمیع چند مفهوم و به دست آوردن وجه اشتراک آن‌ها مقوله‌ها^{۲۶} یا مؤلفه‌ها تشکیل می‌شود.

وظیفه محقق در این مرحله دسته‌بندی و مقایسه عناوین استخراج شده از مفاهیم است. این کار مستلزم صرف وقت و حوصله بسیار است؛ چرا که در ابتدا ارتباط بین آن‌ها چندان آشکار نیست. در واقع، محقق خود را با انبوهی از داده‌های خام روبه‌رو می‌بیند که چندان ربطی به هم ندارند، اما به زودی پیوندهای نامرئی هویدا خواهد شد و زیبایی روش داده بنیاد در این مرحله نهفته است. با مقایسه مفاهیم مختلف می‌توان زمینه‌های مشترک میان آن‌ها را کشف کرد که امکان طبقه‌بندی مشابه در قالب دسته‌های یکسان را فراهم خواهد ساخت. حاصل این مرحله از فرایند تحقیق شکل‌گیری مؤلفه‌ها است.^{۲۷}

۴-۱-۲. کدگذاری محوری^{۲۸}

در این مرحله، نظریه‌پرداز داده بنیاد، یکی از مقوله‌های مرحله کدگذاری باز را انتخاب کرده و آن را در مرکز فرایندی که در حال بررسی آن است، به عنوان «پدیده مرکزی» قرار می‌دهد. به این دلیل به این کدگذاری، محوری گفته می‌شود که کدگذاری حول «محور» یکی از مقوله‌ها انجام می‌گیرد و سپس، دیگر مقوله‌ها را به آن ربط می‌دهد. این مقوله‌های دیگر عبارت است از: شرایط علی، راهبردها، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گرو پیامدها. این مرحله مشتمل بر ترسیم یک نمودار است که «الگوی پارادایم کدگذاری»^{۲۹} نامیده می‌شود. کدگذاری، روابط فیما بین شرایط علی، راهبردها، شرایط زمینه‌ای و مداخله‌گرو پیامدها را نمایان می‌کند.^{۳۰} برای مشاهده این فرایند، به نمودار ۲ توجه کنید.

26. Categories.

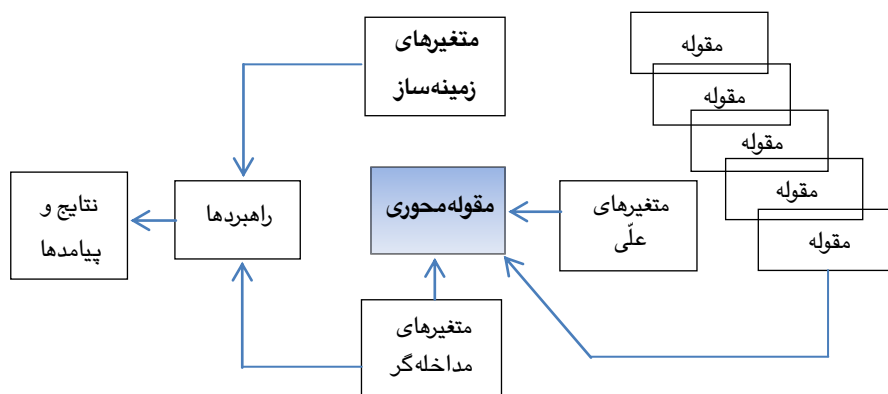
۲۷. «معرفی روش‌شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی»، ص ۲۱

28. Axial Coding.

29. (axial) coding paradigm.

۳۰. «استراتژی‌های پژوهش کیفی: تاملی بر نظریه داده بنیاد»، ص ۸۳

نمودار ۲: الگوی پارادایم در کدگذاری محوری^{۳۱}

کدگذاری انتخابی^{۳۲} در این مرحله، نظریه شکل گرفته و تبیین الگوی نظریه به دست می آید. ^{۳۳} به عبارت دیگر، کدگذاری انتخابی، یافته های مراحل کدگذاری قبلی را گرفته، مقوله یا پدیده محوری را (که همان موضوع اصلی پژوهش است) مدنظر قرار داده، به شکلی نظام مند آن را به دیگر مقوله ها ربط می دهد، روابط را اثبات می کند و مقوله هایی را که به بهبود و توسعه بیشتری نیاز دارند، تکمیل می کند.^{۳۴}

پس از آن و در گام بعد، ارائه دهنده نظریه باید به تبیین یا روایت گری الگو پرداخته و روابط بین مقوله ها در الگورا تشریح و مشخص نماید.

در پژوهش حاضر، روش اصلی گردآوری داده ها، روش کتابخانه ای و منبع تحقیق، تمامی کتب روایی موجود در نرم افزار جامع الاحادیث نوراست؛ بدین منظور تک تک روایات موجود در این منابع که مشتمل بر واژه قلب است، جهت بهره برداری علمی در زمینه ی پژوهش، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته اند.

۵. نقش قلب در سامانه تفکر

یکی از اجزای بسیار مهم و تأثیرگذار در سامانه تفکر، قلب است. در کتاب ها و مقالات

31. Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research, p 401.

32. Selective Coding.

۳۳. «اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه ها و شیوه ها»، ص ۵۸.

۳۴. استراتژی های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه داده بنیاد»، ص ۸۶ و ۸۷.

بسیاری به مفهوم قلب از منظرهای مختلف فلسفی، عرفانی و... پرداخته شده، ولی فارغ از آن که قلب در روایات چه مفهومی دارد که خود مقاله‌ای جداگانه‌ای را می‌طلبد، با بررسی روایات تفکر می‌توان به ارتباط وثیق بین فکر و قلب و تأثیر و تأثر این دو پی برد. در نتیجه، یکی از مراحل تبیین و تحلیل سامانه تفکر بر مبنای روایات، بررسی دقیق قلب از منظر روایات و کارکردها و حالات آن است.

برای بررسی مبحث قلب در روایات، بیش از بیست و دو هزار روایت - که حدود ده هزار روایت از آن‌ها غیر تکراری بود - بررسی شده و با رفت و برگشت مکرر و تأمل فراوان در آن‌ها، نهایتاً این روایات در پنج دسته تقسیم‌بندی شد. این پنج دسته عبارتند از روایات حاکی از: مفهوم قلب، حالات مثبت و منفی قلب، افعال قلب، اعمالی که بر روی قلب انجام می‌شود و آنچه در قلب موجود است.

جدول شماره ۱: نمونه‌ای از جدول حاوی حالات مثبت قلب

عوامل	حالات مثبت	حدیث	نتیجه حالت مثبت	ارتباط دارد
محادثة علم // حکمت // ذکر	جلاء و صیقل قلب	تَلَاقُوا وَتَخَادَثُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ بِالْحَدِيثِ تُجَلَى الْقُلُوبُ الرَّائِنَةَ. (عوالی اللثالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، ج ۴، ص: ۶۷) // بِحَقِّ أَقْوَل لَكُمْ إِنَّ الصَّغَالَةَ تُضْلِعُ السَّيْفَ وَتَجْلُوهُ كَذَلِكَ الْحِكْمَةُ لِلْقَلْبِ تَضْفَلُهُ وَ تَجْلُوهُ تحف العقول؛ النص؛ ص ۵۱۲ // إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جِلَاءً لِلْقُلُوبِ تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَقْفَةِ وَتُبْصِرُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ وَ تَتَّقَادُ بِهِ بَعْدَ الْمُعَانَدَةِ. (نهج البلاغه (صبحی صالح)؛ ص ۳۴۲ ...)	ذکر موجب می‌شود قلب بعد از کوری بصیرت یافته و بعد از ناشنوایی، شنوا شده و در اثر توانایی در دیدن و شنیدن حق، مطیع امر حق می‌شود	بله
خشیت در برابر خدا / سؤال	انکسار قلب	إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا كَسَرَتْ قُلُوبُهُمْ خَشِيَةَ اللَّهِ الزهد؛ النص؛ ص ۵ / وَسُئِلَ أَيْنَ اللَّهُ فَقَالَ عِنْدَ الْمُتَكَسِّرَةِ قُلُوبُهُمْ (الدعوات (للراوندي)، ص ۱۲۰)؛ طُوبَى لِلْمُتَكَسِّرَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ أَجْلِ اللَّهِ (تصنيف غرر الحکم ودرر الکلم؛ ص ۱۹۱)؛ السُّؤَالُ يُضْعِفُ لِسَانَ الْمُتَكَلِّمِ وَيَكْسِرُ قَلْبَ السُّجَّاعِ الْبَظَلِ (تصنيف غرر الحکم ودرر	جایگاه خدا در قلوب منکسره است	خیر

ارتباط دارد	نتیجه حالت مثبت	حدیث	حالات مثبت	عوامل
		الکلم، ص ۳۶۱.		
بله	موجب صلاح علم وفهم و حکمت می شود	أُولَى الْعِلْمِ بِكَ مَا لَا يَصْلُحُ لَكَ الْعَمَلُ إِلَّا بِهِ - وَأَوْجِبُ الْعِلْمَ عَلَيْكَ مَا أَنْتَ مُسْتَوْوِلٌ عَنِ الْعَمَلِ بِهِ وَالزُّمُّ الْعِلْمُ لَكَ مَا دَلَّكَ عَلَى صَلَاحِ قَلْبِكَ وَأَظْهَرَ لَكَ فُسَادَهُ (أعلام الدين في صفات المؤمنين، ص ۳۰۵)؛ أَضَلُّ صَلَاحِ الْقَلْبِ اشْتِغَالُهُ بِذِكْرِ اللَّهِ (تصنيف غرر الحكم ودرر الكلم، ص ۱۸۸)؛ أَيْنَ بَابُ الْعِلْمِ وَالْفَهْمِ وَالْحِكْمَةِ قَالَ الْقَلْبُ إِذَا صَلَحَ الْقَلْبُ صَلَحَ ذَلِكَ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَ الْقَلْبُ فَسَدَ ذَلِكَ كُلُّهُ. (بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۳۳۱...).	صلاح قلب	علم // ذکر

از میان این پنج دسته، روایات حاکی از حالات مثبت و منفی که بر قلب عارض می شود، جزء پرتعدادترین و پراهمیت ترین روایات است.^{۳۵} با بررسی های به عمل آمده بر روی بیش از ۱۸۰۰ روایت غیر تکراری درباره حالات قلب، ۸۵ عنوان حالت مثبت و ۸۳ عنوان حالت منفی برای قلب به دست آمد که برای هر یک از این عناوین از یک حدیث تا صد حدیث و بیشتر وجود دارد. اما همه این حالات با سامانه تفکر مرتبط نیستند؛ چرا که در متن برخی روایات، اشاره ای به هیچ یک از اجزای سامانه - که پیش از این بیان شد - وجود ندارد. در نتیجه، برای به دست آوردن حالات مرتبط با سامانه، برای هر یک از این ۱۷۰ حالت، در جداول جداگانه احادیث مربوط به عناوین نوشته شد و از هر یک از احادیث دو مؤلفه بسیار مهم، در صورت اشاره به آن در حدیث، استخراج گردید: ۱. عواملی که زمینه ساز ایجاد این حالات هستند؛ ۲. نتایجی که از هر یک از این حالات به وجود می آید. سپس هر یک از حالات که در عوامل یا نتایج آن حدیثی مرتبط با سامانه تفکر وجود داشت، استخراج شد؛ بدین معنا که در متن روایت کلیدواژه هایی از قبیل فکر، ذکر، عقل، علم، وعظ، حکمت،

۳۵. در این دسته، روایاتی آمده است که در آن ها، حالتی (مثلاً قلب حزین) به قلب نسبت داده شده است. البته ممکن است در روایتی دیگر این حالت، فعل قلب محسوب شود (مثلاً قلبی که محزون می شود). در نتیجه امکان هم پوشانی بین حالت و فعل قلبی وجود دارد و یا در روایتی حالت حیات به قلب نسبت داده شده و در روایت دیگر احیای قلب به خدا نسبت داده شده که در این حالت بین جدول اعمال روی قلب و جدول حالات هم پوشانی رخ داده است.

عوامل	حالات منفی	حدیث	نتیجه حالت منفی	ارتباط دارد
		ص ۲۵۶.		

عناوین مرتبط با سامانه تفکر که از این طریق به دست آمد، به ترتیب حروف الفبا از این قرار است:

حالات مثبت مرتبط با سامانه تفکر: ۱. بصیرت قلب، ۲. تزکیه قلب، ۳. تلقیح قلب، ۴. تنبه قلب، ۵. جلاء و صیقل قلب، ۶. حیات قلب، ۷. حفیظ بودن قلب، ۸. ذکاوت قلب، ۹. راحتی قلب (راحت، استراحت و استجمام)، ۱۰. سلامت قلب، ۱۱. سلیم بودن قلب، ۱۲. صفای قلب، ۱۳. صلاح قلب، ۱۴. عقول بودن قلب، ۱۵. عمران قلب، ۱۶. فراغت قلب، ۱۷. فتح قلب، ۱۸. لیب بودن قلب، ۱۹. مملو و مشحون بودن قلب، ۲۰. مجتمع بودن قلب، ۲۱. نورانیت قلب.

حالات منفی مرتبط با سامانه تفکر: ۱. اشتغال قلب، ۲. اشمئزاز قلب، ۳. جهل قلب، ۴. حیوانی بودن قلب، ۵. خاوی (خالی) بودن قلب، ۶. ختم قلب، ۷. خرابی قلب، ۸. رین و صداء قلب، ۹. ساه بودن قلب، ۱۰. سرگردانی (تیه) قلب، ۱۱. طبع قلب، ۱۲. عمی قلب، ۱۳. غشاوت قلب، ۱۴. غفلت قلب، ۱۵. غلف قلب، ۱۶. غین قلب، ۱۷. فساد قلب، ۱۸. قساوت قلب، ۱۹. قفل قلب، ۲۰. مریضی (مرض سقم، دویه) قلب، ۲۱. مالوسه (ضعیف و بی عقل) بودن قلب، ۲۲. ملالت قلب، ۲۳. نکس قلب، ۲۴. موت قلب.

پس از به دست آمدن این حالات و به منظور طراحی الگوی چگونگی تقویت و کارآمدی سامانه تفکر بر اساس حالات قلب، هریک از ۱. عوامل تقویت کننده که از حالات مثبت قلب به دست آمد، ۲. عوامل تضعیف کننده که از حالات منفی قلب به دست آمد و ۳ و ۴. نتایج مثبت و منفی ایجاد این حالات، استخراج و در جداول جداگانه ای آورده شد و مراحل نظریه داده بنیاد برای هریک از این داده ها به تفکیک انجام گرفت که نمونه ای از این جداول در ادامه آمده است.^{۳۶}

اصلی که در اینجا مد نظر قرار گرفت آن بود که اگر بر اساس روایات، تأثیر یک حالت قلب بر سامانه، به اثبات رسید، هر عاملی که در این روایت یا روایات دیگر موجب ایجاد آن حالت

۳۶. شایان ذکر است که حالات مثبت و منفی قلب و چگونگی ارتباط و تأثیر آن ها بر سامانه تفکر و نیز تحلیل روایات آن در مقاله جداگانه ای بررسی شده و در این مقاله تنها به عوامل و نتایج برآمده از این حالات پرداخته می شود.

می‌شود، می‌تواند بر تقویت یا تضعیف سامانه اثر بگذارد؛ به عنوان مثال، بر اساس جدول ۱، از روایتی به دست می‌آید که وقتی قلب جلا پیدا کرد، بینا و شنوا شده و حق‌پذیر می‌گردد که این به معنای تقویت سامانه تفکر بوده و از اینجا ارتباط این حالت با سامانه تفکر محرز می‌شود. در همین روایت، ذکر، عامل «جلای قلب» معرفی شده، اما ذکر، تنها عامل جلای قلب نیست؛ چون در روایات، عوامل دیگری نیز برای «جلای قلب» بازگو شده که عامل «حکمت» و «علم» از آن جمله است. در نتیجه، همگی عوامل مطرح شده در حالت جلای قلب می‌توانند موجب تقویت سامانه تفکر شوند؛ چرا که جلا یافتن قلب خود عاملی برای تقویت سامانه است.

۶. اعمال مرحله کدگذاری باز

۶-۱. عوامل تقویت کننده سامانه تفکر و نتایج حاصل از آن در مرحله کدگذاری باز

پس از به دست آمدن حالات مثبت قلب مرتبط با سامانه تفکر، روایاتی که در آن‌ها عامل ایجاد این حالت مثبت بازگو شده بود در یک جدول و نتایج مرتبط با آن در جدولی دیگر آورده شده و بر اساس آنچه پیش از این گفته شد، در مرحله کدگذاری باز، مفاهیم موجود در این داده‌های حدیثی استخراج گردید. در ادامه نمونه‌ای از این دو جدول آورده شده است.^{۳۷}

جدول ۳: چگونگی شکل‌گیری مفاهیم بخش عوامل تقویت کننده در مرحله کدگذاری باز

مفهوم (عوامل تقویت کننده)	حدیث (داده)	حالت قلب	شناسه
گفتگوی علمی	تَلَقَّوْا وَتَحَادَّثُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ بِالْحَدِيثِ تُجَلَّى الْقُلُوبُ الرَّائِنَةُ (عوالی اللثالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، ج ۴، ص ۶۷).	جلای قلب	A1 ^{۳۸}
حکمت	بِحَقِّيْ أَقُولُ لَكُمْ إِنَّ الصَّعَالَهَ تُصْلِحُ السَّيْفَ وَتَجْلُوهُ كَذَلِكَ الْحِكْمَةُ لِلْقَلْبِ تَصْفُلُهُ وَتَجْلُوهُ (تحف العقول، ص ۵۱۲).	جلای قلب	A2
ذکر	إِنَّ اللَّهَ شُبْحَانَهُ وَتَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جِلَاءً لِلْقُلُوبِ تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَقْفَةِ وَ تُبْصِرُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ وَتُنْقِذُ بِهِ بَعْدَ الْمَعَانِدَةِ (نهج البلاغه (صبحی صالح)، ص ۳۴۲).	جلای قلب	A3
علم	أَوْلَى الْعِلْمِ بِكَ مَا لَا يَصْلِحُ لَكَ الْعَمَلُ إِلَّا بِهِ - وَأَوْجِبُ الْعِلْمَ عَلَيْكَ مَا	صلاح	A42

۳۷. به علت فراوانی تعداد احادیث، آوردن جداول به صورت کامل در مقاله، امکان پذیر نبوده و تنها به ارائه نمونه‌هایی از احادیث برای آشنایی با روند کار اکتفا شده است.

۳۸. در روش داده بنیاد به هر یک از داده‌های موجود، یک شناسه اختصاص داده می‌شود تا در ادامه، مراحل انجام کار با این شناسه‌ها مشخص شده و به عنوان مثال زمانی که داده‌ها در قالب مفاهیم و مقوله‌ها تجمیع می‌شود، مشخص باشد که از تجمیع کدام داده‌ها این مفهوم یا مقوله حاصل شده است.

شناسه	حالت قلب	حدیث (داده)	مفهوم (عوامل تقویت کننده)
	قلب	أَنْتَ مَسْتَوِلٌ عَنِ الْعَمَلِ بِهِ وَالزُّمُّ الْعِلْمَ لَكَ مَا ذَلِكَ عَلَى صَلَاحِ قَلْبِكَ وَ أَظْهَرَ لَكَ فَسَادَهُ (أعلام الدين في صفات المؤمنين، ص ۳۰۵).	
A43	صلاح قلب	أضل صلاح القلب اشتغاله بذكر الله (تصنيف غررالحكم ودررالكلم، ص ۱۸۸).	ذکر

جدول ۴: چگونگی شکل گیری مفاهیم بخش نتایج و پیامدهای حالات مثبت در مرحله کدگذاری باز

شناسه	عنوان حالت	حدیث (داده)	مفهوم (نتایج و پیامد حالات مثبت)
Ns1	جلاء و صیقل قلب	إِنَّ اللَّهَ شَبِيحَانُهُ وَتَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جِلَاءً لِلْقُلُوبِ تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَقْفَةِ وَتُبْصِرُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ وَتَتَّقَادُ بِهِ بَعْدَ الْمُعَانَدَةِ (نهج البلاغة (صبحی صالح)، ص ۳۴۲...).	بصیرت یافتن قلب بعد از کوری و شنوا شدن آن بعد از ناشنوایی و مطیع امر حق شدن پس از نافرمانی
Ns 2	صلاح قلب	...أَيُّنَ بَابِ الْعِلْمِ وَالْفَهْمِ وَالْحِكْمَةِ قَالَ الْقَلْبُ إِذَا صَلَحَ الْقَلْبُ صَلَحَ ذَلِكَ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَ الْقَلْبُ فَسَدَ ذَلِكَ كُلُّهُ (بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۳۳۱).	اصلاح علم و فهم و حکمت
Ns 3	لبیب بودن قلب	وَنَاطِرُ قَلْبِ اللَّيْبِ بِهِ يُبْصِرُ أَمَدَهُ وَيَعْرِفُ غَوْرَهُ وَ نَجْدَهُ (نهج البلاغة (صبحی صالح)، ص ۲۱۵).	قلب مرد خردمند را دیده ای است که با آن عاقبت کارش را می بیند، و پستی و بلندی آن را می شناسد

۶-۲- عوامل تضعیف کننده سامانه تفکر و نتایج حاصل از آن در مرحله کدگذاری باز

پس از مشخص شدن حالات منفی قلب مرتبط با سامانه تفکر، روایاتی که در آن ها عامل ایجاد این حالت منفی و یا نتایج حاصل از آن بازگو شده بود، در جداولی آورده و مفاهیم حاصل از مرحله کدگذاری باز از آن استخراج گردید. در ادامه نمونه ای از این دو جدول آورده شده است.

جدول ۵: چگونگی شکل گیری مفاهیم بخش عوامل تضعیف کننده در مرحله کدگذاری باز

شناسه	عنوان حالت منفی	حدیث (داده)	مفهوم (عوامل تضعیف کننده)
M1	کوری قلب	وَمَنْ يَرْغَبُ فِي الدُّنْيَا فَطَالَ فِيهَا أَمَلُهُ أَعْمَى اللَّهُ قَلْبَهُ عَلَى قَدْرِ رَغْبَتِهِ فِيهَا وَمَنْ زَهَدَ فِيهَا فَقَصُرَ فِيهَا أَمَلُهُ أَعْظَاهُ اللَّهُ عِلْمًا بَعِيْرٍ تَعَلَّمَ تَحْفَ الْعُقُولِ؛ ص ۶۰ /	رغبت به دنیا
M2	کوری قلب	مَنْ نَسِيَ اللَّهُ شَبِيحَانَهُ أَنْسَاهُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَأَعْمَى قَلْبَهُ تَصْنِيفَ غَرَرِ الْحَكْمِ وَدَرَرِ الْكَلِمِ؛ ص ۱۹۰ /	فراموشی خدا

شناسه	عنوان حالت منفی	حدیث (داده)	مفهوم (عوامل تضعیف کننده)
M3	کوری قلب	إِنَّ لِلْقُلُوبِ شَهْوَةً وَكِرَاهَةً وَإِقْبَالَ وَإِدْبَارًا فَاتُوهَا مِنْ إِقْبَالِهَا وَ شَهْوَتِهَا فَإِنَّ الْقَلْبَ إِذَا أَكْرَهَ عَمِيَ (ط - الإسلامية)؛ تصنیف عمر الحکم ودرر الکلم، ص ۶۶	اجبار قلب
M55	اشتغال مذموم قلب	إِيَّاكُمْ وَالْحُصُومَةَ فَإِنَّهَا تَشْغَلُ الْقَلْبَ الْكَافِيَ (ط - الإسلامية)؛ ج ۲؛ ص ۳۰۱	دشمنی
M56	اشتغال مذموم قلب	قَالَ لَا تُشْعِرُوا قُلُوبَكُمْ الْإِشْتِغَالَ بِمَا قَدْ فَاتَتْ فَتَشْغَلُوا أَذْهَانَكُمْ عَنِ الْإِشْتِغَادِ لِمَا لَمْ يَأْتِ الْكَافِيَ (ط - الإسلامية)؛ ج ۲؛ ص ۳۱۶	اشتغال قلب به آنچه فانی است
M57	اشتغال مذموم قلب	لَا يُؤْتِي عِنْدَ هَوَاهُ عَلَى هَوَاهِ الْإِشْتِغَالَ عَلَيْهِ أَمْرُهُ وَلَبَسَتْ عَلَيْهِ ذُنْبَاهُ وَشَغَلَتْ قَلْبَهُ بِهَا وَلَمْ أَفْزِهِ مِنْهَا إِلَّا مَا قَدَرْتُ لَهُ الْكَافِيَ (ط - الإسلامية)؛ ج ۲؛ ص ۵۸۸	هوای نفس

جدول ۳۶: چگونگی شکل گیری مفاهیم بخش نتایج و پیامدهای حالات منفی در مرحله کدگذاری باز

شناسه	عنوان حالت منفی	حدیث (داده)	مفهوم (نتایج و پیامد حالات منفی)
Nf1	کوری قلب	إِنَّ مَنْ أَصَلَهُ اللَّهُ وَأَعْمَى قَلْبَهُ اسْتَوَحَمَ الْحَقَّ (الاستیخام: الاستئصال وعد الشيء غير موافق . واستوخمه أى وجده وخيما ثقيلًا). وَلَمْ يَسْتَعْدِبْهُ وَصَارَ الشَّيْطَانُ وَلِيَّهُ وَرَبَّهُ وَقَرِيْنُهُ يُورِدُهُ مَنَاجِلَ الْهَلَكَةِ ثُمَّ لَا يُصَلِّدُهُ الْكَافِيَ (ط - الإسلامية)؛ ج ۴؛ ص ۱۹۸ / من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۲۵۰	حق را تلخ و سنگین شمرده و شیطان ولی و رب و همنشین او شده و او را وارد جایگاه های هلاکت نموده و دیگر از آن رها نمی شود
Nf 2	فساد قلب	مَا مِنْ شَيْءٍ أَفْسَدَ لِلْقَلْبِ مِنْ خَطِيئَةٍ إِذْ الْقَلْبُ لِيُؤَاقِعَ الْخَطِيئَةَ فَمَا تَرَأَى بِهِ حَتَّى تَغْلِبَ عَلَيْهِ فَيُصَيِّرُ أَعْلَاهُ أَسْفَلَهُ. الْكَافِيَ (ط - الإسلامية)؛ ج ۲، ص ۲۶۸	فساد بر قلب غلبه کرده و ظرف قلب وارونه شده و در نتیجه (بر اساس شرح روایت) چیزی از حق نمی تواند در آن استقرار یابد و هیچ موعظه ای در آن اثر نمی کند مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول؛ ج ۹؛ ص ۳۹۶
Nf 3	طبع قلب	ان رسول الله ص كان يدعو أصحابه من اراد الله به خيرا سمع وعرف ما يدعو اليه ومن اراد الله به شرا طبع على قلبه فلا يسمع ولا يعقل وذلك قول الله عز وجل إذا خرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ آنفأ أولئك الذين طبع الله على قلوبهم الأصول الستة عشر (ط - دارالشبستري)، النص، ص: ۶۵	عدم توانایی بر شنیدن و تعقل نمودن

است که در آن تمامی مفاهیم مشترک در دسته بندی های کلی و ساختارمند، طبقه بندی می شوند.

بدین منظور ابتدا تمامی مفاهیم به دست آمده در روایات بازمینی و در قالب دسته های مشترک طبقه بندی و مقوله ها به دست آمد. جدول زیر به تفکیک تعداد کدهای اولیه، مفهوم ها و مقوله های به دست آمده از روایات را نشان می دهد:

جدول ۷: تعداد کدها، مفاهیم و مقوله های تحقیق

ردیف	عنوان	تعداد کدهای اولیه	تعداد مفاهیم	تعداد مقوله
	عوامل تقویت کننده سامانه تفکر	۱۳۷	۱۰۱	۳۴
	عوامل تضعیف کننده سامانه تفکر	۹۲	۷۶	۳۷
	نتایج حاصل از تقویت سامانه تفکر	۴۴	۲۴	۱۰
	نتایج حاصل از تضعیف سامانه تفکر	۱۶	۱۱	۸

دو جدول زیر نمونه ای از تبدیل مفاهیم به مقوله ها در عوامل منجر به ایجاد حالات مثبت و منفی آمده است:

جدول ۵: نمونه ای از کدگذاری محوری عوامل تقویت کننده

مقوله ها	مفاهیم	شناسه
ذکر و تدویم در ذکر	ذکر / ذکر / ذکر و پیوستگی ذکر / ذکر / ذکر / ذکر / اشتغال قلب به ذکر خدا / اشتغال به ذکر الهی / ذکر عظمت الهی / گفتن ذکر قیوم / گفتن برخی از اذکار / کثرت ذکر موت / الزام زبان به ذکر / فرستادن صلوات / فرستادن صلوات به طور کامل /	A3,A4 A7,A13,A22, A29, A38,A43 A51,A67 A79,A85, A94,A103, A124
معاشرت و مشاوره با اهل معرفت و فضل	مذاکره علمی میان بندگان خداوند / معاشرت با فضلاء / دیدار اهل معرفت / دیدار اهل خیر / مشاوره با ذوی العقول / دید و بازدید افراد با یکدیگر	A9,A12,A29 A41,A66 A112

جدول ۵: نمونه ای از کدگذاری محوری عوامل تضعیف کننده

مقوله ها	مفاهیم	شناسه
همنشینی و معاشرت با افراد ناشایست و عدم	مجالست با ثروتمندان مرفه / مجالست با مرفهان بی درد / مجالست با خسیسان و اغنیاء / مجالست با سرگشتگان دنیا /	M7,M15 M16,M18 M22,M34 M37,M41 M50

۳۹. تکرار مفاهیم در جدول به این معناست که آن مفهوم، عامل ایجاد چندین حالت مثبت در قلب بوده و در نتیجه در قسمت مفاهیم تکرار شده است.

ارتباط صحیح با مؤمنین	مجالست با اراذل / مجالست با افراد بی ایمان و جائز در احکام / مجالست با افرادی که برای آخرت خود عملی ندارند / محاوره با احمقان / مجاورت و نزدیکی با احمقان / رفت و آمد نزد سلاطین / پیوستگی آمد و شد به درگاه سلاطین / مشاهده اعمال افرادی ایمان / وجود مرض در قلب نسبت به مؤمنین / استفاده از ذبح فرد ناصبی، علیرغم وجود ذبح افراد مؤمن	M64, M67, M69, M81, M86
استماع لغو و لهو (غیر ضروری، غیر امر خدا) و اشتغال به آن	استماع لهو / استماع لهو / استماع مواردی که بر صلاح فرد نمی افزاید / اشتغال به آنچه از دست رفتنی و فانی است / اشتغال به اباطیل / اشتغال به غیر امر خدا / اشتغال به غیر خدا	M9, M12, M25, M56, M61, M72, M74

مانند همین جداول برای نتایج و پیامدها نیز تشکیل و مقوله‌ها به دست آمد. لازم به ذکر است که در طی این مرحله برخی از عوامل و نیز نتایج، به دلیل وجود نداشتن مفاهیم هم مضمون دیگر، قابلیت تبدیل شدن از مفهوم به مقوله را نداشته و خود به عنوان یک مقوله محسوب شده است.

۷. اعمال مرحله کدگذاری محوری

پس از مرحله کدگذاری باز نوبت به چینش مقوله‌های به دست آمده، در قالب یک الگوی نظری و حول محور مقوله مرکزی می‌رسد. در الگوی نظری پیشنهادی استراوس و کوربین عوامل یا شرایط به سه دسته متغیرهای (شرایط) علی^{۴۰}، متغیرهای (شرایط) زمینه ساز^{۴۱} و متغیرهای (شرایط) مداخله‌گر^{۴۲} تقسیم می‌شوند. که شرایط علی همان عوامل مؤثر مستقیم بوده و شرایط زمینه ساز عواملی است که بستر مورد نیاز برای مقوله محوری را فراهم آورده و شرایط مداخله‌گر عواملی است که در ایجاد مقوله محوری به صورت عمومی و غیر مستقیم دخالت دارد.^{۴۳} همچنین در برخی از مدل‌های ارائه شده شرایط مداخله‌گر همان متغیرهای بازدارنده و موانع محسوب شده است.^{۴۴}

در الگوهایی که در ادامه خواهد آمد همه عوامل مؤثر در تقویت و تضعیف سامانه تفکر بر اساس همین سه دسته، تقسیم‌بندی و برای آن که مشخص شود هر یک از عوامل به چه علت

40. causal conditions.
41. context conditions.
42. intervening conditions.

۴۳. «استراتژی‌های پژوهش کیفی: تاملی بر نظریه داده بنیاد»، ص ۸۴.

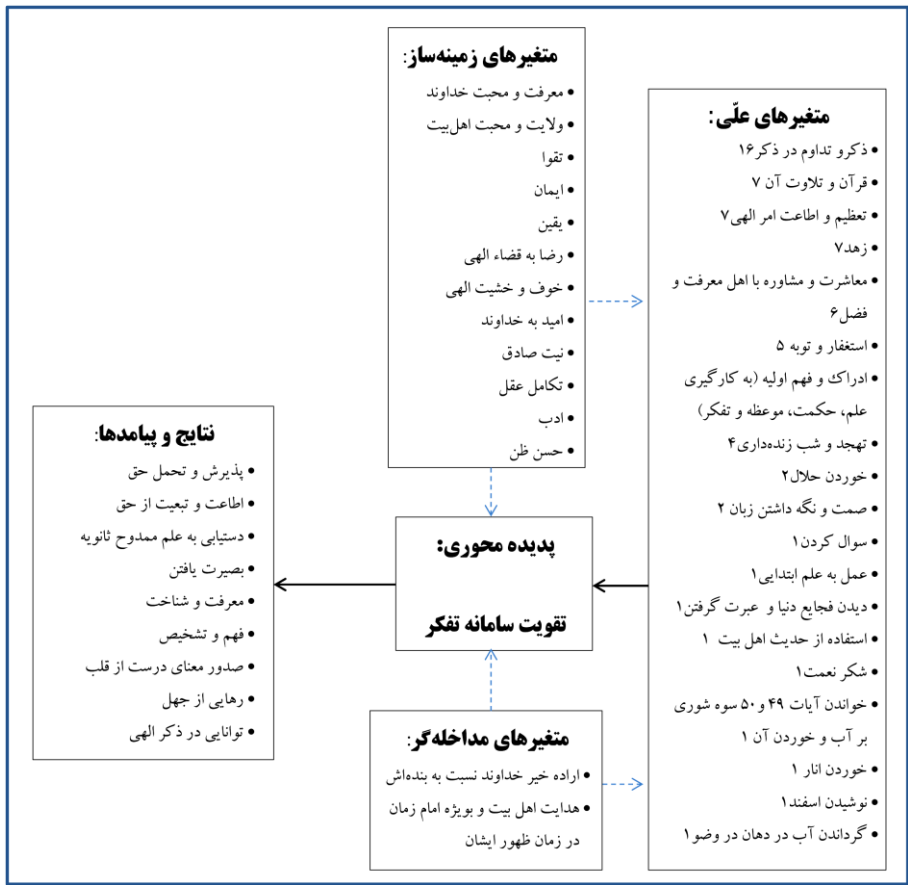
44. Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research, p 401.

در هریک از دسته‌ها قرار گرفته‌اند و نیز «بومی‌سازی و بهینه‌سازی الگو» برای این پژوهش، این دسته‌ها باز تعریف شدند که توضیح آن در پی خواهد آمد.

متغیرهای علی: عوامل کنشی و رفتاری هستند که در روایات آمده و انجام هریک از این عوامل به صورت مستقیم منجر به ایجاد یک یا چند حالت مثبت یا منفی در قلب می‌شود. **متغیرهای زمینه‌ساز:** عوامل ادراکی و احساسی هستند که هم زمینه‌ساز ایجاد حالت مثبت یا منفی در قلب هستند و هم زمینه را برای به وجود آمدن متغیرهای علی مساعد می‌نمایند؛ ضمن آن‌که این عوامل تنها در ایجاد حالات مختلف قلب نقش نداشته و از اثرات بسیار وسیعی در همه زمینه‌ها برخوردارند؛ در حالی که برخی از متغیرهای علی، تنها موجب ایجاد یک حالت در قلب شده و در روایات اثر دیگری برای آن بازگو نشده است؛ به عنوان مثال، تنها اثری که بر عامل «گرداندن آب وضو در دهان» در روایات مترتب شده، نورانیت قلب است؛ در حالی که عواملی همچون تقوا، یقین، معرفت، ایمان و... که جزء متغیرهای زمینه‌سازند - دارای اثرات بی‌شمار و متعددی هستند.

متغیرهای مداخله‌گر: عوامل بیرونی هستند که شخص به صورت مستقیم در رخداد آن‌ها دخیل نبوده و این شرایط از بیرون بر او اعمال می‌شود. در کدگذاری محوری، انتزاعی‌ترین مقوله - که سایر مقوله‌ها را بتوان حول آن، دسته‌بندی کرد - در جایگاه مقوله محوری یا مؤلفه مرکزی قرار می‌گیرد. در این پژوهش دو پدیده محوری، یعنی «تقویت سامانه تفکر» و «تضعیف سامانه تفکر» در قالب دو الگوارائه شده است که مجموع این دو الگو با یکدیگر، بر این اساس که از عوامل تضعیف‌کننده دوری نموده و بر عوامل تقویت‌کننده اهتمام ورزیده شود، «مدل کارآمدی سامانه تفکر» را تشکیل می‌دهد. نمودار ۳ و ۴ نمای کاملی از الگوی تقویت و تضعیف سامانه تفکر را به همراه متغیرها و مقوله‌های مربوط نشان می‌دهد.

نمودار ۳: الگوی تأثیر قلب بر تقویت سامانه تفکر

نمودار ۴: الگوی تاثیر قلب بر تضعیف سامانه تفکر

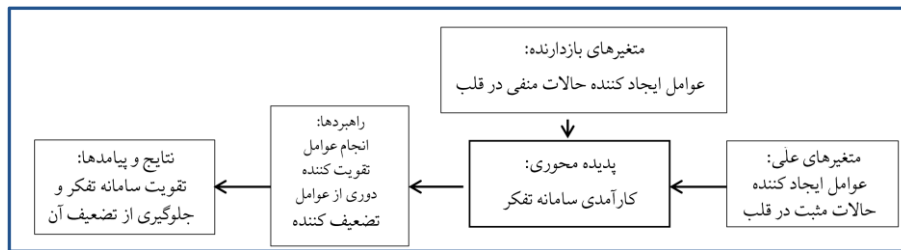

۸. اعمال مرحله کد گذاری انتخابی:

از تجمیع دو نمودار فوق می‌توان به الگوی کارآمدی سامانه تفکر بر اساس نقش حالات قلب در آن، دست یافته و به شکلی نظام‌مند دیگر مقوله‌ها را به مقوله محوری ربط داده و الگو

را تکمیل نمود. نمودار ۵ الگوی کارآمدی سامانه تفکر را به همراه متغیرها و مقوله های مربوط نشان می دهد.

نمودار ۵: الگوی تأثیر قلب بر کارآمدی سامانه تفکر از منظر روایات

۹. روایتگری الگوی کارآمدی سامانه تفکر بر مبنای روایات:

نمودار شماره ۳ الگوی تقویت سامانه تفکر با توجه به نقش حالات قلب در آن را نشان می دهد. همان گونه که بازگو شد، در این نمودار عوامل کنشی و رفتاری که بر اساس روایات، موجب ایجاد یک یا چند حالت مثبت در قلب شده و خود این حالت نیز در تقویت سامانه تفکر مؤثر است، در قسمت متغیرهای علی آورده شده است. اعدادی که روبه روی هر یک از عوامل آمده مشخص می نماید، هر یک از این عوامل باعث ایجاد چند حالت مثبت می شود.

همان گونه که مشاهده می شود ذکر و تداوم در ذکر، قرآن و تلاوت آن، تعظیم و اطاعت امر الهی، زهد، معاشرت و مشاوره با اهل معرفت و فضل، استغفار و توبه، ادراک و فهم اولیه (به کارگیری علم، حکمت، موعظه و تفکر) و تهجد و شب زنده داری جزء عوامل مؤثر در ایجاد حالات مثبت در قلب هستند. از این میان، ذکر بیشترین فراوانی را داشته و نشان از اهمیت بالای این عمل در سامانه دارد.

شاید در بدایت امر به نظر نیاید که عاملی چون «زهد» یا «استغفار و توبه» و یا «گرداندن آب وضو در دهان» باعث تقویت تفکر در انسان شود، اما یکی از محاسن نگرش سیستمی، دست یابی به نگرش جامع و همه جانبه بر کارکرد سیستم است.

در قسمت متغیرهای مداخله گر: یعنی عوامل بیرونی و خارج از اختیار مستقیم انسان، دو عامل دیده می شود:

۱. اراده خیر خداوند نسبت به بنده اش که در روایات متعددی به آن تصریح شده و باعث

ایجاد حالات مثبتی چون نورانیت قلب « إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَيْرًا - نَكَتَ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةً مِنْ نُورٍ وَفَتَحَ مَسَامِعَ قَلْبِهِ وَوَكَّلَ بِهِ مَلَكًا يُسَدِّدُهُ ... ثُمَّ تَلَاهُ هَذِهِ آيَةَ فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ »^{۴۵} یا صلاح قلب « يَا مَنْ بِيَدِهِ صَلاَحُ الْقَلْبِ أَصْلِحْهُ لِي »^{۴۶} می شود.

۲. هدایت اهل بیت علیهم السلام و به ویژه امام زمان علیه السلام در زمان ظهور ایشان که روایت « يَا أَبَا خَالِدٍ! لَنُورِ الْإِمَامَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ - أَنْوُرَ مِنَ الشَّمْسِ الْمُضِيئَةِ بِالنَّهَارِ - وَهُمْ وَاللَّهُ يُنَوِّرُونَ قُلُوبَ الْمُؤْمِنِينَ - وَيَحْجُبُ اللَّهُ نُورَهُمْ عَمَّنْ يَشَاءُ فَتُظْلِمُ قُلُوبُهُمْ »^{۴۷} بر آن تصریح دارد.

این دو عامل نشان می دهد که انسان علاوه بر تمامی تلاش های شخصی که می تواند برای تقویت تفکر خویش انجام دهد، باید بداند و باور داشته باشد که خداوند و اهل بیت علیهم السلام در تقویت این قوای انسانی مؤثرند و در نتیجه او باید در جهت جلب این عوامل بیرونی تمام تلاش خود را بنماید. این که چه عواملی موجب جلب هدایت و ویژه قلب از سوی خداوند و ائمه علیهم السلام می شود، خود سخنی مفصل است؛ اما به عنوان مثال، از آنجا که بر اساس روایت « فَعِنْدَ ذَلِكَ يَأْتِي الْفَرَجُ وَيَشْفِي اللَّهُ صُدُورَهُمْ وَيُدْهِبُ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ »^{۴۸} در زمان ظهور امام زمان علیه السلام قلب ها شفا یافته و بر اساس روایت « اللَّهُمَّ وَأَخِي بِهِ الْقُلُوبَ الْمَيِّتَةَ وَاجْمَعْ بِهِ الْأَهْوَاءَ الْمُخْتَلِفَةَ »^{۴۹} در این زمان قلب ها زنده می شود و این دو حالت جزء حالات مرتبط با سامانه تفکر است، در نتیجه بسترسازی برای ظهور، قطعاً یکی از عوامل جلب این هدایت های ویژه است.

در قسمت متغیرهای زمینه ساز نیز عوامل متعددی ذکر شده که مثلاً تقوا یکی از مهم ترین آن ها است. در روایت « أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ الَّذِي ابْتَدَأَ خَلْقَكُمْ ... فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ دَوَاءٌ دَاءِ قُلُوبِكُمْ وَبَصْرَ عَمَى أَفْئِدَتِكُمْ وَشِفَاءَ مَرَضِ أَجْسَادِكُمْ وَصَلاَحَ فَسَادِ صُدُورِكُمْ وَظُهُورُ »

۴۵. الکافی، ج ۱، ص ۱۶۶؛ ما من عبد إلا و لقلبه عينان و هما غيب يدرك بهما الغيب، فإذا أراد الله بعبده خيراً ففتح عيني قلبه فيرى ما هو غائب عن بصره الوافي؛ همان، ج ۱، ص ۱۰؛ نیز با کمی تفاوت: عوالي اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، ج ۴، ص ۱۱۶.

۴۶. اقبال الأعمال، ج ۱، ص ۱۲۶. همچنین روایت: فَإِنَّ إِزَادَةَ اللَّهِ إِلَى الْعِبَادِ صَلاَحَ قُلُوبِهِمْ (مجموعه ورام، ج ۱، ص ۱۹۹).
۴۷. الکافی، ج ۱، ص ۱۹۴. همچنین روایت ... قُلْتُ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي مَنَّ عَلَيَّ بِكُمْ وَنَوَّرَ قَلْبِي بِنُورِ هِدَايَتِكُمْ ... (بحار الأنوار، ج ۴۵، ص ۴۰۳).

۴۸. كفاية الأثر في النص على الأئمة الإثني عشر، ص ۱۵۹. نیز روایت: وَ هَذَا الْقَائِمُ الَّذِي يُجَلُّ حَلَالِي ... وَ هُوَ الَّذِي يَشْفِي قُلُوبَ شِيَعَتِكَ مِنَ الظَّالِمِينَ وَ الْجَاحِدِينَ وَ الْكَافِرِينَ كَفَايَةَ الْأَثَرِ فِي النَّصِّ عَلَى الْأَئِمَّةِ الْإِثْنِي عَشَرَ، ص ۱۵۳؛ مهج الدعوات و منهج العبادات، ص ۵۷).

۴۹. مصباح المتعبد و سلاح المتعبد، ج ۱، ص ۱۵۸؛ ج ۱، ص ۴۱۵.

دَنَسِ أَنْفُسِكُمْ وَجِلَاءَ [غِشَاءٍ] عَشَا أَبْصَارِكُمْ»^{۵۰}، تقوا به عنوان دارویی جامع برای شفای انواع مریضی های قلب و نیز اصلاح قلب معرفی شده است.

شایان ذکر است که در این الگو، برخی از موارد قسمت متغیرهای علی، در قسمت نتایج و پیامدها، نیز آمده است؛ به عنوان مثال، می توان از ذکر، علم و معرفت نام برد. در توضیح این حالت می توان گفت که این عوامل لازم و ملزوم یکدیگرند و برای مثال گفتن ذکر باعث تقویت حالات مثبت قلب و در نتیجه توانایی قلب در ذکر الهی می شود و یا به دست آوردن هر علم ممدوحی، طی فرایندی منجر به ایجاد علم ممدوح ثانویه می گردد.

نمودار ۴ الگوی تضعیف سامانه تفکر با توجه به نقش حالات قلب را در آن نشان می دهد. در این نمودار نیز سه دسته از عوامل قابل مشاهده است؛ به عنوان مثال، در قسمت متغیرهای علی تداوم گناه و تتابع ذنب به عنوان یکی از عوامل، ذکر شده است که این عامل برای قلب بسیار خطرناک بوده و بر طبق روایت «مَا مِنْ شَيْءٍ أَفْسَدَ لِلْقَلْبِ مِنْ خَطِيئَةٍ إِنَّ الْقَلْبَ لَيُؤَاقِعُ الْخَطِيئَةَ فَمَا تَزَالُ بِهِ حَتَّى تَغْلِبَ عَلَيْهِ فَيُصَيِّرَ أَعْلَاهُ أَسْفَلَهُ»^{۵۱}، آن را فاسدکننده ترین عامل برای قلب دانسته اند و بر طبق عبارت «لَمْ يَرْجِعْ صَاحِبُهُ إِلَى خَيْرٍ أَبَدًا» در روایت «مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَفِي قَلْبِهِ نُكْتَةٌ بَيَضَاءٌ فَإِذَا أَذْنَبَ ذَنْبًا حَرَجَ فِي النُّكْتَةِ نُكْتَةً سُودَاءٌ فَإِنْ تَابَ ذَهَبَ ذَلِكَ السُّوَادُ وَإِنْ تَمَادَى فِي الذُّنُوبِ زَادَ ذَلِكَ السُّوَادُ حَتَّى يُعْطِيَ الْبَيَاضَ فَإِذَا عَطِيَ الْبَيَاضَ لَمْ يَرْجِعْ صَاحِبُهُ إِلَى خَيْرٍ أَبَدًا»^{۵۲} در صورت تداوم برگناه و غلبه سیاهی بر قلب، ظاهراً هیچ راه بازگشتی برای فرد وجود ندارد.

همچنین از مهم ترین عواملی که باعث اشتغال مذموم قلب شده و در نتیجه آن را از اشتغالات ممدوحی چون تفکر بازمی دارد: نبود سلامتی، امنیت، وسعت رزق، همدم موافق، و به ویژه آسایش و آرامش^{۵۳} است. بر طبق روایت، نبود این پنج مورد، باعث زوال عقل و اشتغال قلب می شود که این هر دو بر روی سامانه تفکر انسان تأثیر بسزایی دارد.

در قسمت متغیرهای مداخله گر نیز دو دسته از عوامل قابل مشاهده است:

۵۰. نهج البلاغة (صبحی صالح)، ص ۳۱۲.

۵۱. الکافی، ج ۲، ص ۲۶۸.

۵۲. همان، ج ۲، ص ۲۷۳.

۵۳. خمس خصال من فقد واحدة منهن لم يزل ناقص العيش زائل العقل مشغول القلب فأولها صحة البدن والثانية والثالثة السعة في الرزق والرابعة الأنيس الموافق قلت وما الأنيس الموافق قال الزوجة الصالحة والولد الصالح والخليط الصالح والخامسة وهي تجمع هذه الخصال الدعة (الخصال، ج ۱، ص ۲۸۴).

۱. اراده سوء خداوند نسبت به بنده اش بر اساس روایت: «إِذَا أَرَادَ بَعْدُ سُوءًا - نَكَتَ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةً سَوْدَاءَ فَأَظْلَمَ لَهَا سَمْعُهُ وَقَلْبُهُ ثُمَّ تَلَاهِذِهِ الْآيَةَ - فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ».^{۵۴}

۲. فتنه ها، بدعت ها، روش های ظالمانه، ناگواری های روزگار، هراس از سلاطین و وسوسه های شیطان بر اساس روایت «إِنَّ الْأُمُورَ الْوَارِدَةَ عَلَيْكُمْ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَ لَيْلَةٍ مِنْ مُظْلِمَاتِ الْفِتَنِ وَ حَوَادِثِ الْبِدْعِ وَ سُنَنِ الْجَوْرِ وَ بَوَائِقِ الزَّمَانِ وَ هَيْبَةِ السُّلْطَانِ وَ وَسْوَسَةِ الشَّيْطَانِ لَتَشْبِطُ الْقُلُوبَ عَنْ تَنَبُّهِّهَا وَ تَذَهْلِهَا عَنْ مَوْجُودِ الْهُدَى وَ مَعْرِفَةِ أَهْلِ الْحَقِّ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ عَصَمَ اللَّهُ»^{۵۵} که در آن تصریح شده که این عوامل از تنبه و آگاهی قلب جلوگیری می نمایند. البته هریک از مواردی که در این حدیث آمده می توانند به تنهایی یک عامل محسوب شوند، اما از آنجا که همه این موارد تنها در یک حدیث بر شمرده شده، در یک دسته آمده اند.

همان گونه که مشاهده می شود، این متغیرها نیز بیرونی و خارج از اراده و عمل مستقیم انسان است؛ اما آگاهی انسان از این عوامل موجب می شود به دنبال راهکارهای نجات از آن برآید.

نمودار شماره ۵ نمودار تجمیع شده این دو نمودار بوده و مشخص می نماید که برای کارآمدی سامانه تفکر با توجه به نقش قلب در آن، باید از عوامل ایجاد حالات منفی در قلب دوری جست و بر عوامل ایجاد حالات مثبت که در دو نمودار قبلی به تفصیل آمده بود، اهتمام ورزید.

به این ترتیب، الگوی کارآمدی سامانه تفکر به دست آمده و هدف پژوهش محقق شد.

۱۰. نتیجه گیری

در پژوهش حاضر - که بر اساس روش داده بنیاد انجام شد - ۱۸۰۰ روایت مورد بررسی قرار گرفته که در آن از حالات قلب سخن به میان آمده بود، و بیش از ۱۷۰ حالت مختلف برای قلب به دست آمد. از میان این حالات، ۴۵ حالت مرتبط با سامانه تفکر، انتخاب و عوامل منجر به ایجاد این حالات و نتایج حاصل از آن ها استخراج گردید.

عوامل به دست آمده اولیه برای ایجاد حالات مختلف در قلب، ۱۳۷ عامل مثبت و ۹۲ حالت منفی بوده که در نهایت با اعمال کدگذاری باز بر روی آن، به ۳۴ عامل تقویت کننده و

۵۴. الکافی، ج ۲، ص ۲۱۴؛ همچنین روایت: «حُجِبَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ نُورَهُمْ عَمَّنْ يَشَاءُ فَتُظْلِمُ قُلُوبُهُمْ» (الکافی، ج ۱، ص ۱۹۴).

۵۵. همان، ج ۸، ص ۱۵.

۳۷ عامل تضعیف کننده تبدیل شده و این عوامل در قالب سه دسته کلی متغیرهای علی، زمینه ساز و مداخله‌گر قرار گرفت و الگوی تقویت و تضعیف سامانه به دست آمد.

از جمله پراهمیت‌ترین متغیرهای علی برای ایجاد حالات مثبت و تقویت سامانه تفکر می‌توان به ذکر، قرآن و تلاوت آن، تعظیم و اطاعت امر الهی، زهد، معاشرت با اهل معرفت و فضل، استغفار و توبه، ادراک و فهم اولیه (به کارگیری علم، حکمت، موعظه و تفکر)، تهجد و شب زنده‌داری و خوردن حلال اشاره نمود. همچنین دو عامل اراده خداوند و هدایت ویژه اهل بیت علیهم‌السلام جزء متغیرهای مداخله‌گر و بیرونی هستند.

همنشینی و معاشرت با افراد ناشایست، استماع لغو و لهو، حب دنیا، تداوم خطا و گناه، کینه‌توزی، خدعه و دشمنی، کثرت خوردن و آشامیدن و پرشدن شکم از مباح نیز جزء عواملی هستند که موجب تضعیف فرایند تفکر شده و عواملی چون اراده سوء خداوند نسبت به بنده اش و فتنه‌ها و بدعت‌ها و وسوسه‌های شیطان نیز جزء عوامل بیرونی و مداخله‌گر در سامانه تفکر محسوب می‌شوند.

نتایج حاصل از تقویت سامانه تفکر، پذیرش و تحمل حق و اطاعت از آن و نیز دست‌یابی به علم، بصیرت، معرفت و... است و در صورت ایجاد حالات منفی در قلب و تضعیف سامانه تفکر، نتایجی چون عدم تشخیص حق از باطل و خیرپنداشتن راه شر، فساد علم و فهم و حکمت، اشتغال به امر غیر واجب، پرشدن قلب از فتنه‌های دنیا، بازداشته شدن ذهن از آمادگی برای آینده و... پدید می‌آید.

از مجموعه یافته‌های این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که اولاً روش داده بنیاد روشی نو و البته کارآمد برای استخراج مفاهیم از روایات و نظریه پردازی بر اساس آن است و ثانیاً حالات مختلف قلب بر سامانه تفکر تأثیرگذار بوده و برای کارآمدی سامانه تفکر باید عوامل ایجاد حالات مثبت و منفی در قلب را - که با سامانه در ارتباطند - شناخت و در ایجاد عوامل منجر به حالات مثبت و جلوگیری از ایجاد حالات منفی کوشش نمود.

کتابنامه

- اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها، آنسلم استراوس، جولیت کوربین، ترجمه: بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۷ش.

- پویایی‌های سیستم، محمد رضا حمیدی زاده، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی،

- ۱۳۹۲ ش.
- التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، حسن مصطفوی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
- روش شناسی پژوهش کیفی در مدیریت؛ رویکردی جامع، حسن دانایی فرد، سید مهدی الوانی، وعادل آذر، تهران: انتشارات صفار، ۱۳۸۳ ش.
- لسان العرب، محمد بن مکرم بن منظور، مصحح: جمال الدین میردامادی، بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع - دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
- مدیریت عمومی، سید مهدی الوانی، تهران: نشرنی، چاپ سی و یکم، ۱۳۸۶ ش.
- مدیریت عمومی، علی علاقه بند، تهران: نشر روان، ۱۳۸۴ ش.
- معجم مقاییس اللغة، أحمد بن فارس، مصحح: عبد السلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- مفردات ألفاظ القرآن، حسین بن محمد راغب أصفهانی، بیروت - دمشق: دار القلم - الدار الشامیة، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.
- موضوع شناسی ربا در پدیده ای به نام بانک با استفاده از رویکرد سیستمی، اصغر آقا مهدوی، سعید رجحان، کامران ندیری، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ اول، ۱۳۹۰ ش.
- نگرش سیستمی، مهدی فرشاد، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۶۲ ش.
- «آرامش قلب از منظر قرآن»، مریم سلمانی زاهد کلایی، ماهنامه اصلاح و تربیت، شماره ۱۹۶، مرداد ۱۳۹۰، ص ۲۱-۴۱.
- «استراتژی های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه پردازی داده بنیاد»، حسن دانایی فرد، مجتبی امامی، اندیشه مدیریت، سال اول، شماره ۲، ۱۳۸۶، ص ۶۹-۹۷.
- «الگوی اعتماد سیاسی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی قدس سره؛ با استفاده از تئوری زمینه ای (GT)»، سید جواد امام جمعه زاده، راضیه مهربانی کوشکی، مجله مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۸۶، پاییز ۱۳۸۴، ص ۱۱۷-۱۳۸.
- «الگوی انگیزش انسان در سازمان از دیدگاه قرآن کریم»، سیامک احمدنیا آلاشتی، ابوالفضل محمدی، محمد بازرگانی، مجتبی اسکندری، دو فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیست و یکم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۱۱-۳۶.
- «الگوی تفکر قرآنی بر اساس معناشناسی همزمانی»، هادی صادقی، شعبان نصرتی، فصلنامه ذهن، شماره ۴۸. ۱۳۹۰ ش.

- «امراض قلبی و راه‌های درمان آن از دیدگاه قرآن کریم»، زهرا فرنگ، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۰ ش.
- «بررسی ابعاد تفکر از منظر دین اسلام و تأثیر آن در تربیت دینی»، بدری تفته، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۰ ش.
- «بررسی زمینه رشد تفکر و تعقل از منظر نهج البلاغه»، معصومه دستواره، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۰ ش.
- «بررسی قلمرو و ترابط معناشناسی تدبر، تفقه، تعقل و تفکر در قرآن»، نفیسه امیری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم قرآنی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۸۷ ش.
- «بررسی ویژگی‌های قلب در مناجات‌های خمسسه عشر»، پریسا پناهی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، ۱۳۹۳ ش.
- «تبیین مفهوم شادی در مدیریت اسلامی»، رویا اسدی فرد، دو فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیست و یکم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۱۷۷-۲۰۴.
- «تئوری پردازی با استفاده از رویکرد استقرایی، استراتژی مفهوم سازی تئوری بنیاد»، حسن دانایی فرد، دو ماهنامه دانشور رفتار، سال ۱۲، شماره ۱۱، ۱۳۸۴، ص ۵۷-۷۰.
- «تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امام علی علیه السلام، حسن دانایی فرد و نونا مؤمنی»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۴، پاییز ۱۳۸۷ ش.
- «حجاب قلب در قرآن و روایات»، فرشته کوهساری، مجله حدیث اندیشه، شماره ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ش، ص ۱۴۷-۱۶۹.
- «رابطه فکر و قلب با فهم قرآن»، رضا رستمی زاده، ماهنامه معرفت، شماره ۳۵، مرداد، شهریور ۱۳۷۹، ص ۵۴-۵۸.
- «شیوه‌های آموزش بر پایه تفکر در نهج البلاغه»، مرضیه اکبری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۱ ش.
- «طبع قلب از دیدگاه قرآن و روایات»، بتول حمیدی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد، ۱۳۸۹ ش.
- «طراحی الگوی تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی»، روح الله رازینی، مهدی عزیزی، فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیست و سوم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۴، ص ۷۳-۱۰۰.

- «قساوت قلب از دیدگاه قرآن و سنت (ماهیت، عوامل و آثار)»، احمد فقیهی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، ۱۳۸۸ ش.
- «قلب سلیم در صحیفه سجاده»، بی بی فاطمه مظلوم، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۳ ش.
- «کارکردهای معرفتی قلب از دیدگاه علامه طباطبایی»، حوراء حسینی، شعبان نصرتی، علی رضا قائمی نیا، فصلنامه ذهن، شماره ۶۷، پاییز ۱۳۹۵، ص ۵۵-۷۶.
- «معرفی روش شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی»، امیرحمزه مهرابی، حسین خنیفر، علی نقی امیری، حسن زارعی متین و غلامرضا جندقی، مدیریت فرهنگ سازمانی، سال نهم، شماره ۲۳، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ص ۵-۳۰.
- «معناشناسی شناختی قلب در قرآن»، شعبان نصرتی، پایان نامه دکتری، دانشکده علوم حدیث، ۱۳۹۴ ش.
- «معناشناسی قلب در قرآن»، ام سلمه نعیم امینی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۸ ش.
- «معناشناسی واژگان «عقل» و «تفکر» در ارتباط با مفهوم «فطرت» در قرآن»، محمد مهدی باباپور و قدیر اسفندیار، فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی آینه معرفت، شماره ۳۵، ۱۳۹۲ ش.
- «مفهوم پردازی مدیریت جهادی در پرتو آموزه های نهج البلاغه»، عبدی و توکلی، فصلنامه مطالعات مدیریت انتظامی، سال یازدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۵ ش.
- «مفهوم پردازی معنویت سازمانی از منظر نهج البلاغه»، محمدی و همکاران، دوفصلنامه اسلام و مدیریت، سال سوم، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۱۶۲-۱۳۹.
- «موارد و غایات تفکر از منظر نهج البلاغه»، سید جواد سلیمانی دهنه سری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم، ۱۳۹۲ ش.

- تمامی کتب روایی موجود در نرم افزار جامع الاحادیث نور

_Miles, M. and Huberman, A. (2002), »Qualitative data analysis: a sourcebook of new methods, Sage London; Beverly Hills.

_Creswell, J. W. (2005), *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research* (2nd edition). Sage Publication.